

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF

ORIENTAL STUDIES

OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2024

Bakı - 2024

***Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)***

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ GIAMPIERO

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

CHALİSOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Ege Universiteti, Türk Dünyası Araşdırmaları
İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

JAVADİ HASAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Kaliforniya Universiteti, ABŞ

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VÜQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
İslamabad Beynəlxalq İslam Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OCHİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;
Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,
Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RÜFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİZODA SHODİMAXAMMAD

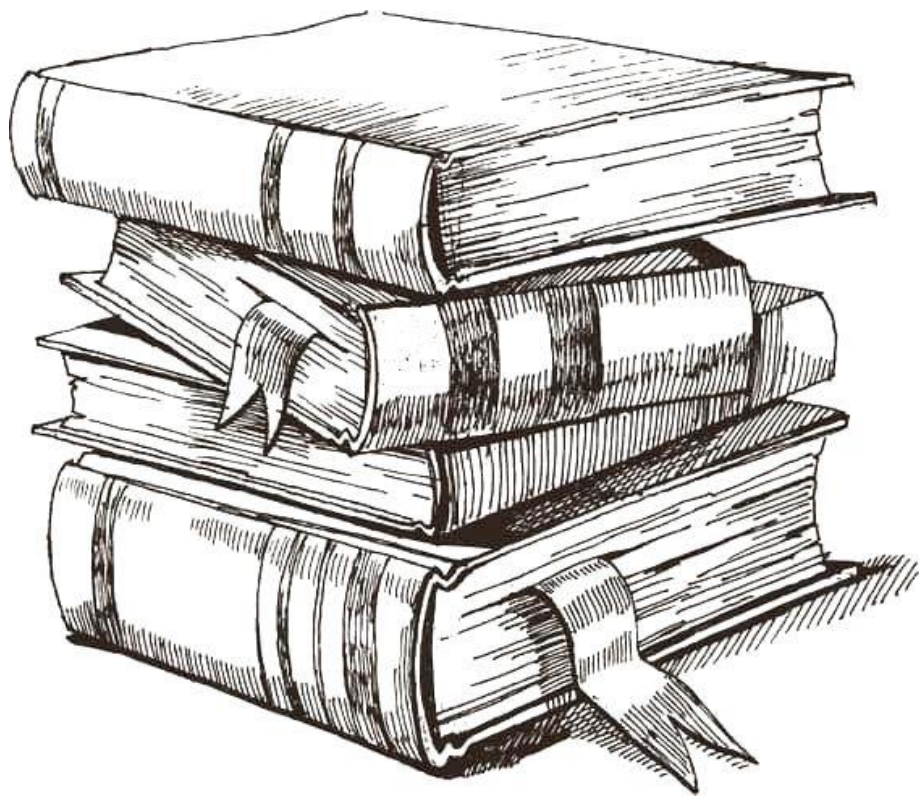
Filologiya elmləri doktoru, professor;
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,
Tacikistan

TOBİA STEFAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1 (4), 2024. – 168 səh. Bakı, BDU, 2024.

OXUYACAQLARINIZ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

DƏMİROVA Cəmilə

ƏRƏB NƏSRİNDƏ ŞÜUBİLİKLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR

Considerations on shu`ubi in arabic prose

11

HÜSEYNOVA Dilbər

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MƏRSİYƏ JANRININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ ONUN PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ

The historical development of the genre of lamentation in Arabic literature and its bright examples

20

HÜSEYNOV Rafael

HACI ZEYNALABDIN SHIRVANI'S LIFE COMPLETED IN TRAVEL

Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahətdə tamamlanan ömrü

28

KARAHAN Mədinə

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİNDƏ FƏRD VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

The Relationship between the Individual and Society in Ahmed Beg Aghaoglu's "In the Land of Free People"

61

ƏLİYEVƏ Nərmin

THE CONCEPT OF A UNIFIED HOMELAND IN THE POETRY OF MOHAMMAD-HOSSEIN SHAHRIAR

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında vahid vətən konsepsiyası

67

AĞABƏYLİ Vüsalə

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YENİ QADIN OBRAZLARI VƏ ONUN ŞƏRQ ƏNƏNƏSİ İLƏ ƏLAQƏSİ

New female images 20th century Azerbaijani literature and their relationship with Eastern literary tradition

74

DİLÇİLİK

HÜSEYNOV Rafael

GÖRKƏMLİ ALİMİN NƏSRİ BAŞ TUTMAMIŞ, MƏZMUNU GƏRƏKLİLİYİNİ İTİRMƏMİŞ, QAYIDIŞI FAYDALI TARİXİ ARAŞDIRMASI

A Historical Study by a Prominent Scholar: Unpublished, Still Relevant by Content and Worth Revisiting

87

CƏFƏR Əkrəm

QƏDİM TÜRK DİLLƏRİ ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FEİLİ BAĞLAMALAR

Verbal Adjectives and Verbal Conjunctions in the Monuments of the Ancient Turkish Languages

99

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

ASLAN Aygün

**MƏHƏMMƏD İQBALIN URDU DİLİNDƏ OLAN ŞEİRLƏRİNDƏN
SEÇMƏLƏR**

Selections From Muhammad Iqbal's Poems in Urdu

145

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

NURİYEVA Kəmalə

**ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “TƏHZİBİ-ƏXLAQ” ƏSƏRİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ VƏ “MİRATU-L-CƏMAL” ƏSƏRİNİN İLK TAM
NƏŞRİ HAQQINDA**

On the Enhanced Edition of Abbasgulu Agha Bakikhanov's “Tahzibi-
Akhlag” and the First Complete Publication of “Miratu-l-Jamal”

159

APA7 qaynaqgöstərmə təlimatı

164

Nəşrə dair tələblər

166

Publication requirements

167

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 821.512.162

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİNDƏ FƏRD VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

MƏDİNƏ KARAHAHAN*

Xülasə

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonlarında Fransa və Azərbaycanda, XX əsrin 1909-cu ilindən sonra isə Türkiyədə yazıb-yaradan fikir nəhəngi, maarifçi, cəsur mübarizə adamıdır. Əsərlərinin ictimai proseslərə böyük təsir gücü olmaqla bərabər, həm də xalqının ictimai-siyasi həyatı ilə birbaşa bağlı olması ilə tanınan bu ensiklopedik şəxsiyyət bütün fəaliyyəti boyu əqidəsinə sadıq qalan sözübütöv, mərd insan olmaqla yanaşı, möhtəşəm bir mütəfəkkirdir. Onun yaradıcılığı və fəaliyyəti çoxtərəfli, çoxjanrlı, sistemli və davamlı şəkildə davam etmiş, son nəfəsinə qədər xalqına, millətinə, kultürünə bağlı olduğunu göstərmişdir. Ə. Ağaoğlunun ayrı-ayrı məqalə və əsərlərində bu və ya digər şəkildə yeni cəmiyyət məsələsinə toxunulmuşdur. Janr etibarilə alleqorik, siyasi pamflet olan "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində də bir demokratik ölkənin anayasa və prinsipləri təsbit olunaraq, o zaman mümkün olmayan bir cəmiyyətin, demokratik ölkənin obrazı yaradılır.

Açar sözlər: Ağaoğlu, "Sərbəst insanlar ölkəsində", azadlıq, demokratiya, cəmiyyət

Giriş

Əsər janrına və ideyasına görə Türkiyə mühiti üçün tamamilə yeni bir modeldir. Belə ki, burada yazıçı-publisistin dövlət, fərd, cəmiyyət, azadlıq və s. ilə bağlı fikirləri yeni formada təqdim edilir. Mövcud cəmiyyətdə olmuşlardan yazmağın çətinliyini dərk edən müəllif burada tamamilə başqa bir yol seçmişdir; təsvir olunan hadisələrin mövcud Türkiyə cəmiyyəti ilə zahirən əlaqəsi az olduğundan əsasən nəzəri xarakter daşıyır, ümumiyyətlə, cəmiyyət, demokratiya, azadlıq, sərbəstlik kimi məsələlərdən bəhs edirdi. Bu cəhətdən "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində Avropa utopik ədəbiyyatının, eləcə də Tomas Mor və Tomazo Kampanellanın utopist romanlarının da müəyyən təsiri duyulur. Janr etibarilə "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərini ədəbiyyatşünaslar müxtəlif cür qiymətləndirirlər. Ədəbiyyatşünas Ə. Mirəhmədov Ə. Ağaoğlunun ömrünün yetkin vaxtında, 1930-cu ildə çap etdirdiyi bu əsəri "traktat" adlandırır (Sultanlı, 1998: 178). V. Sultanlı isə əsəri "siyasi-fəlsəfi esse" hesab edir (Sultanlı, 1998: 37).

Əsərin "Önsöz"ü filosof Şarl Monteskyönün (1689–1755) "Qanunların ruhu" əsərində hakimiyyət formasından bəhs edən fikirlə başlayır və demokratiya, özgürlük kimi məsələlərin artıq dünyada müəyyən bir təcrübə topladığına işarə edir. Görünür ki, Ə. Ağaoğlu əsərin yazılmasında məhz dünya təcrübəsindən yararlanmağa çalışaraq, mövcud təcrübəni Türkiyənin indiki və gələcək cəmiyyətinə tətbiq etmək niyyətində olmuşdur. Əsərə yazdığı "Önsöz"də Ş. Monteskyönün "İstibdad – yəni şəxsi hakimiyyət – məşrutiliyyətə – şərəfə, respublika isə ləyaqətə dayanır" (Ağaoğlu, 2001: 15) fikrini əsas gətirən Ə. Ağaoğlu bu bölgünün hələ də əhəmiyyətini itirmədiyini, şəxsi hakimiyyət zamanı xalqın tək şəxsin şiltaq həvəsinə tabe olduğundan milyonlarca insanın bu şiltaqlıq və həvəsə itaət etməsi üçün yeganə çarənin xalqı qorxutmaq və xof içində saxlamaq olduğu

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; Xəzər Universiteti Dünya məktəbi; medina.karahan@gmail.com

fikrini tənqid edir (Ağaoğlu, 2001: 15). Konstitusiyalı monarxiya zamanı isə hakimiyyət hökmdarlarla imtiyazlı sinfin əlində olur və bu ortaq hakimiyyətin yaşaması üçün hər iki tərəf bir-birinə sədaqət göstərməli və bağlı olmaq məcburiyyətində qalır. Burada bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Ə. Ağaoğlu hələ Sorbonnada tələbə ikən fransız filosofu Ş. Monteskyönün "Romalıların böyüklüyü və süqutunun səbəbləri", "Qanunların ruhu", "İran məktubları" kimi məşhur əsərlərini mütaliə etmişdi. Ədəbiyyatşünas Ə. Mirəhmədovun yazdığına görə, hələ Bakıda onun "Kavkaz" və "Kaspi" qəzetlərində dərc etdirdiyi məqalələrində Ş. Monteskyönün sosioloji görüşləri üzə çıxmağa başlasa da, *"...bu təsir ən qabarıq, mükəmməl ifadəsini Ə. Ağaoğlunun ömrünün yetkin vaxtında, 1930-cu ildə çap etdirdiyi "Sərbəst insanlar ölkəsində" traktatında tapmışdır"* (Sultanlı, 1998: 178).

Müəllif əsarətdən qurtulmuş türk fərdini azad və sərbəst bir ölkəyə aparır; belə ki, burada azadlıq, hüquq bərabərliyi, ədalət, "fikir təmizliyi, hərəkət təmizliyi", eləcə də ümumun rifahı naminə "əmək fədakarlığı", "sadə yaşayış", "vətəndaş fəziləti" kimi cəmiyyət üçün siyasi və mənəvi əsaslara söykənən quruluş hökm sürür. Bu ölkənin rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməl və arzularının gerçəkləşməsi üçün çalışmaqdadır. Türk fərdi müəllifin "Pir" dediyi rəhbərlərlə görüşür, onların bir respublikada azad və sərbəst vətəndaşların necə olmaları haqqında fikirlərini öyrənir. Müəllif burada əsərin yazılması məqsədini izah edir: *"...eyni zamanda, sərbəst ölkədə gördüyü elm və mədəniyyət ocaqlarını təsvir etməklə məmləkətimizin Azadlıq və Ləyaqət sayəsində necə inkişaf edərək gələcəkdə nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını da göstərir.*

Bax, bu umacaqsız əsərimin biçimi, hədəfi, amacı budur" (Ağaoğlu, 2007: 16).

1. Azad olan əsirin getdiyi yol: əsarətin "görünən bağları" və "iç zəncirləri"

Ə. Ağaoğlu əsərinə "Önsöz"dən sonra "Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim" epiloqunu verir və dərhal da əsas mətləbə keçir. "Zəncirlərini qıraraq" qala divarlarını deşib azadlığa çıxan bir fərdin hara gedəcəyini, necə hərəkət edəcəyini bilmədiyi bir vaxtda qarşısına yolayrıcı çıxır. Bu epizod Azərbaycan nağıl qəhrəmanlarının tez-tez qarşılaşdığı situasiyanı xatırladır. Qəhrəman iki yoldan birini seçməlidir: bu yollardan "sol tərəfə gedən yol azadlıq yoludur", "sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur". Əsərin qəhrəmanı sol tərəfi tutur və bir qədər yol getdikdən sonra Qala qapısı üzərində (yənə də nağıllarda olduğu kimi!) qızıl xətlə yazılmış "Sərbəst insanlar ölkəsi" yazılı lövhəsini oxuyur. Lakin burada onun qarşısını keşikçilər kəsir və kimliyini soruşurlar. O, əsirlikdən qurtulduğunu, zəncirini qırıb bura gəldiyini və azad olmaq istədiyini söyləyir, lakin məlum olur ki, azad olmaq üçün bütün bunlar azdır; əsarətin "görünən bağlarını qırmaqdan" əlavə "iç zəncirlərini" də söküb atmalıdır. Keşikçilərin "İç zəncirini qırıb atmısanmı" sualını anlamadığını gördükdə "Tamahına yiyə durursanmı?", "Doğrunu sevir-sənmi?", "Həqiqətə dözümlü varmı?", "Ləyaqət sahibisənmi?" suallarını verirlər və yalnız bu suallara "hə" cavabını verdikdən sonra onu içəri buraxır və vətəndaşlığa qəbul edirlər.

Bu kiçik imtahanda müəllif əsarətdən qurtulmanın, zəncir qırmaqla işin bitmədiyini göstərmək istəmişdir. "İç zəncirlərini atmaq" üçün tamahına yiyə durmalı, doğrunu sevməli, həqiqətə dözümlü və ləyaqət sahibi olmalısan. Bundan sonra isə ölkənin pirləri (yaşlı müəllimlər mənasında) gəlir və onun kim olduğunu, haradan gəldiyini soruşurlar. Müəllifin qəhrəmanı əvvəllər yurdlarının Orta Asiyanın yüksək yaylaları olduğunu, sonra isə Şərqə, Qərbə, Şimala və Cənuba doğru yayıldığını, məmləkətlər basdığını, dövlətlər qurduqlarını, mədəniyyətlər yaratdıqlarını, zorakılığa qarşı dayandıq-

larını, lakin sonradan qanlarının qarışdığı, kölə ellərin adətlərinə, mərasimlərinə qapılaraq qurultaydan qaçdıqlarını və günün birində törə qanunlarının pozulması ilə "bəy millətinin qul" olduğunu söyləyir. Yeni vətəndaşın bu sözləmlərindən vətəninə, yurdunu, millətini çox sevdiyi görünür. Onun təsvir etdiyi millət isə türk milləti və onun son durumu idi. "Bəy milləti"nin qul olmasına dözə bilməməsi və azadlığa çıxmasını müəllif belə təsvir edir: *"Artıq buna dayana bilmədik, aramızdan sarı saçlı, mərd üzvlü, aslan baxışlı biri çıxdı: "Yəni elindən əl çəkən, yurdunu əsirgəyən Tanrının elçisi sayılar?" Sözlər söylədi ki, donmuş qəlblərə istilik, ölmüş damarlara can verdi. İşlər gördü ki, bütün dünyanı heyrat bürüdü. Yadelliləri yurddan qovdu, xaqanı başaşağı etdi. İndi o, millətini azadlığın işığına toplayır. Mən həmin vaxtlar zindanda xaqanın əsiri idim. Ümitsizlik içində qıvrılırkən Tanrı elçisinin səsini mən də eşitdim, birdən-birə canlandım, zəncirlərimi qırdım, divarı dəldim və azadlığımı araya-araya bu diyara gəldim"* (Ağaoğlu, 2001: 18).

2. Sərbəst insanlar ölkəsinin Anayasası: demokratiya, azadlıq və sərbəstlik

Sərbəst insanlar ölkəsinin Anayasasında qeyd olunan maddələr də ölkədə demokratiyanın, azadlığın, sərbəstliyin bərqərar olmasına imkan verirdi. Bu qaydalar içərisində azadlığın doğruya və cəsarətə söykənməsi, yalanın yasaq olması, ikiüzlülük və yaltaqlığın ağır günah hesab edilməsi, çuğulluq edənlərin vətəndaşlıqdan çıxarılması, haqqı qorumağın və çalışmağın, dözümlü və yardım göstərməyin vəzifə olması, hər bir vətəndaşın ölkə məmurlarının fəaliyyətini yoxlamaq haqqına sahib olması və s. kimi maddələr başlıca yer tuturdu. On dörd maddədən ibarət qanunu əzbərləmək və onlara əməl etmək hamının vətəndaşlıq borcu hesab olunurdu.

Zəncirlərini qırmış adam iki gün ərzində bu Anayasayı oxuyub dərinləndirən mənimsəmiş və əzbərləmişdi. Lakin pirlər gəldikdə pirlərdən bir neçə maddəni açıqlamalarını xahiş edir. Bu maddələrdən birini "Azadlıq şüurun cövhəridir, şüur da insandır" prinsipini pirlər bu cür izah edirlər: *"...bu cövhəri cilalayarkən insandan göz-qulaq olmalısən. İnsana baxmasan, cövhər tutmaz. Uzun-uzun zamanlar istibdada alışmış insana azadlıq aşılamaq heç də asan bir şey deyil. Axı istibdadın hökm sürdüyü yer insanın ruhu və qəlbidir"* (Ağaoğlu, 2001: 22-23). Yazıçı bəzi maddələr üzərində dayanmaqla o maddələrin cəmiyyət üçün önəmini ifadə etmiş olur. Bununla o, həm də cəmiyyətin ədalət, bərabərlik əsasında qurulmasını göstərmək istəmiş və bu yolun təkamül yolu ilə ola biləcəyini bildirmişdir.

Ə. Ağaoğlu azadlığa mane olan kateqoriyalara da xüsusi önəm verir və azadlığa gedən yolda bu maneələrin aradan qaldırılmasını vacib hesab edir. Bu xüsusiyyətlər "yalan", "ikiüzlülük" və "yaltaqlıq"dır. Qanunun ikinci maddəsində yalanın yasaq olduğu göstərilir. Çünki yalan "zəiflərin", "qorxaqların", "zəllələrin" işidir və həqiqəti gizlətmək, üzə çıxarmamağa qoymamaq üçün bir vasitədir. Həqiqət gizlədilən yerdə yalançı inancılar hakim olur, bu yerdə isə "xeyir-bərəkət" qalmır. Müəllif Sərbəst insanlar ölkəsində yalan söyləmək suçuna da münasibət bildirir. Onun fikrincə, bu, bir tərbiyə məsələsidir ki, ailədən və məktəbdən başlayıb, əhaliyə aşılmalıdır. Bununla ailə və məktəbdə uşaqların ilk ruhi təməlləri yaranır. Çünki uşaq ata-anasını və müəllimini yamsılayan bir varlıqdır. Yalançı ata-ananın və yalançı müəllimin yetişdirdiyi uşaqlar da mütləq yalançı olur. Buna görə də ata-ana və müəllimlərin borcu uşaqlarına yalan aşılamağa diqqət yetirmək olmalıdır. Bunun üçün də ən təsirli vasitə özlərinin yalan danışmamalarıdır.

Sərbəst insanlar ölkəsində də belədir; burada yalana qarşı əngəllər qoyulur, yalançıyı içindən dərhal atır. Ancaq bunun əksi baş verərsə, tam tərsi baş verər; yalan danışmaq ağıl nümunəsi sayılar, cəmiyyət yalançılıq azarının bütün acılarına və nəticələrinə boyun

əymiş olar. Bu cür cəmiyyətdə heç kəs heç kimə inanmadığı kimi, özünə arxa da hesab etməz. Ə. Ağaoğlu yalançı cəmiyyətdən danışarkən nümunə olaraq yenə də Şərq cəmiyyətini göstərərək yazır: *"İndiyədək Şərq cəmiyyətlərini içindən yeyib gəmirən xəstəliklər arasında bu öyü və yaltaqlıq ən qorxunc və pozucusudur. İlan zəhəri kimi beynin və qəlbin lap dərinliyinə işləyir, bədəni çürüdüb iflic edir. Şərq qəsidəxanları-öyü şairləri bilməyib fərqiə varmamaqdan millətlərinə ən çox pislik etmiş insanlardır. Yazdıqları parlaq olsa da, o biri yandan mənəvi pozuntulara yol açıblar. Onlar həm də cazibəli olduqlarından təqlidçilər və ardıcillar doğurublar"* (Ağaoğlu, 2001: 24-25).

Əsərin bütün yarımfəsillərində xəyali ölkə ilə real ölkənin müqayisəsi davam edir. Nizamnamənin dördüncü "Xəbərçilik edənələr Sərbəst ölkənin vətəndaşı ola bilməzlər" maddəsində də azadlıqla çuğulçuluğun yan-yana ola bilməməsi fikri nəzəri və praktik cəhətdən əsaslandırılır. Ümumiyyətlə, Ə. Ağaoğlu bütün maddələri izah edərək nəzəri hissəni Sərbəst insanlar ölkəsinə şamil edir. Onun əksini göstərmək üçün isə yaşadığı cəmiyyətin ən çox da müşahidə etdiyi hadisələri önə çəkir. Onun fikrincə, azadlıqla çuğulçuluq yan-yana yaşaya bilməz: *"Çuğulçuluq olan yerdə azadlıq olmaz, azadlıq olan yerdə də ondan-bundan çuğulçuluq etmək. Təsadüfi deyil ki, azadlığın istifadə etdiyi ən təsirli vasitə çuğulçuluqdur. İstibdadın ilkin istəyi odur ki, vətəndaşlar arasında tərəddüd və şübhə toxumları səpsin, onların bir-birinə inam və arxayınçılığına yol verməsin. Bu səbəbdən istibdad quruluşları çuğullamalara böyük önəm verir, gizli xəbərçiliyi ən qüdrətli vasitə sayır"* (Ağaoğlu, 2001: 26).

Yalançılıq da bu cəmiyyət üçün yad xüsusiyyət hesab olunur; ona görə ki, "yalançı ata, ana və müəllimin" yetişdirdiyi uşaqlar da mütləq yalançı olur. Ona görə də on dörd maddəlik qaydalar içərisində yaltaq və riyakar adamların daşa basılması ilə bağlı maddə gördükdə Fərdin heyret içində pirlərə "Məgər vəzifə və qüvvət sahibi olan adamlar gərək təriflənməsinlər, onlara sitayiş olunmasın? Ədəbiyyatdakı bunca parlaq qəsidələrin heç qiyməti yoxdurmu" sualını verir. Bu dialoqda müəllif şüurlarda olan köhnəliklə yeniliyi qarşılaşdırmaq istəmişdir. Əsərin bir neçə yerində müəllif Şərq-Qərb qarşılaşdırmasından da istifadə edir. Millətin təşəkkülü prosesində ədəbiyyatın da həlledici rolunu qeyd edən müəllif Şekspir, Milton, Lokk, Spenser, Höte, Şiller, Kant, Hegel, Milyer, Volter, Russo, Hüqo, Makiavelli, Bruno, Puşkin, Lermontov, Tolstoy kimi filosof, şair və ədiblərin alman, fransız, ingilis, italyan, rus millətçilərinin formalaşmasındakı roluna istinad edir. Şərq ədəbiyyatı və ictimai fikrinin mahiyyətə Qərbdəkindən fərqli olduğunu irəli sürən müəllif "Şərq ədəbiyyatı məhsulu mühitə, insan və təbiət mühitinə yad qalmışdır. Daim havalarda, boşluqlarda gəzmişdir" qənaətinə gəlir və Şərqdə də milli hərəkəti ədəbiyyat və ictimai fikrin bu yola düşdüyü gündən başlamağın məqsədəuyğun olduğunu bildirir. Ədəbiyyatşünas Ə. Mirəhmədov Ə. Ağaoğlunun Şərq-Qərb qarşılaşdırmasındakı Fərdin dilindən deyilən bu fikirləri qəbul etməyərək yazır: *"Gənc akademik bu mühakimələrində traktat müəllifinin özünə xas olan və bizim yuxarıda da gördüyümüz nihilizmin, Şərq mədəniyyətinə qeyri-obyektiv münasibətin aşkar izləri vardır. Ağaoğlunun özü kimi, onun alim qəhrəmanı da klassik Şərq ədəbiyyatının mahiyyəti və problematikasını düzgün səciyyələndirmir, onun "daim havalarda, boşluqlarda" gəzdiyini söyləməklə həyatın sosial məzmununu inkar etməli olur"* (Sultanlı, 1998: 202). Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlunun Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı bu fikirlərində onun mahiyyəti və məzmununu inkar edilmir, daha çox qəsidələrin, ədəbiyyatın həyatı obyektiv şəkildə əks etdirmədiyini göstərmək istəmişdir.

Ə. Ağaoğlu əsərdə Sərbəst insanlar ölkəsinin mitinqlərindən də danışır; çünki mitinqlər azadlığın və demokratiyanın əsas atributlarından biridir. Bu şəhərdə park vardır. Buraya "Azadlıq" parkı deyirlər. Parkın içində bir heykəl qoyulmuşdur. Heykəlin altında "Sərbəst ölkənin ilk azad qəhrəmanı" yazılmışdır. Bu, istibdada qarşı azadlıq

bayrağını qaldıran ilk vətəndaşın şərəfinə ucaldılıb. Ölkə ilk azad qəhrəmanının şərəfini uca tutduğu kimi, buraya dəstə-dəstə adamlar gələrək mitinqlər keçirir, hökuməti tənqid etməkdən belə çəkinmirlər. Mitinqlərin birində gənc bir kişi hökuməti tənqid edirdi. O, bu tənqidində hökumətin partiya proqramına sadıq qalmadığını, işsiz vətəndaşların hələ də küçələrdə dolaşdığını, statistik məlumatlardan ölkə əhalisinin 0,02 faizinin oxuyub-yazmaq bilmədiyini, bunun isə ölkədən ötrü bir ayıb, başısağılıq olduğunu göstərirdi.

Ə. Ağaoğlu oxucunun diqqətini natiqlərin əda və üslublarına yönəldir; onlar bütün çıxışlarını olmuş və ola biləcəklər üzərində qurur, sözlərində şübhə və tərəddüd doğura-caq qarışıq bir nöqtə qoymamağa çalışırdılar. Söylədikləri təmiz və saygılı olduğu kimi, tənqiddə tutduqlarının da ləyaqətinə toxunacaq tək bir kəlmə də işlətməkdən çəkinirdilər. Sərbəst insanlar ölkəsində gördüklərini ölkəsində gördükləri ilə müqayisə edən müəllif yazır: *"Aman, Tanrım, o nə iyrənc mənzərə idi! Necə söyüşlər səslənər, neçə suçlar sadalardı?! Necə qarışıq sözlər, qapalı eyhamlar, örtülü və iyrənc açıqlamalar söylənərdi! Bəzən elə olurdu ki, dinləyənlər və oxuyanlar nifrətlə qulaqlarını tıxayar, gözlərini yumar və hər yandan tələb edərdilər ki, bu boğucu çirkab və üfunətə qarşı bir sədd çəkilsin. Bax o zaman bu qüvvə ortaya çıxar, söyləyənlərin ağızını, dinləyənlərin qulağını qapayar və insanlar yenə sükutdan, səssizlikdən boğulmağa başlayardılar"* (Ağaoğlu, 2001: 29). Bununla o, əslində yaşadığı cəmiyyətdəki ziddiyyətləri, problemləri tənqid edirdi.

"Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində cəmiyyəti idarəetmə məsələlərinə də toxunulur. Qeyd olunur ki, azad olmayan ölkələri tək bir şəxs idarə edir. Hər yerdə hökmdarın iradəsi hakimdir, hamı ona baş əyməyə borcludur. Belə ölkələrdə "vətəndaşların dolaşdığı və səadətindən çox həmin şəxsin şıltaqlıqlarının" yerinə yetirilməsinə diqqət yetirilir. Buna görə də o adam, səlahiyyəti oldu-olmadı, istədiyi şəxsi işə götürə, yaxud işdən azad edə bilir. Amma o yerdə ki hakimiyyət xalqın əlindədir, ölkəni xalqın öz aralarında seçdiyi adamlar idarə edir. Seçki təbiəti baxımından əxlaq, ləyaqətə, səriştə və ixtisasa söykənir. Ona görə də xalqın yönəltdiyi dövlət istibdad quruluşunda olduğu kimi səriştəsizlərin əlində təcrübə taxtası ola bilməz. İdarəetmədə nəzarət əsas şərtlərdən biridir. Müəllifin azadlıq konsepsiyasında bu məsələyə münasibət belədir: *"Azadlıq nəzarətlə varlığını qoruyur. Azadlıq demək – nəzarət deməkdir. Nəzarət olmayan yerdə azadlıq olmaz və ola bilməz! Bax buna görə də Sərbəst ölkədə nəzarətdən keçirmək vətəndaşların həm haqqıdır, həm borcu. Bu üzəndən haqdır ki, onların həyatlarına, müqəddəratlarına aid bir işdir. Ona görə borcdur ki, bu işi görməmək vətəndaşın təməl haqqından vaz keçməkdir"* (Ağaoğlu, 2001: 33).

Ə. Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində toxunduğu problemlərdən biri də azadlıqla xarakter arasındakı bağlılıqdır. Çünki azadlıq yalnız fədakar xarakterə söykənir. Azadlığa qarşı təhlükələri, təhdidləri yalnız bu xarakterlə dəf etmək olar. Cəmiyyətdə biganəlik artdıqda isə bu xarakter formalaşa bilmir və azadlıq həmişə təhlükə ilə üz-üzə qalır. Müəllif burada diqqəti azadlıq və xarakterlə bağlı nitq söyləyən natiqin nə əvvəldə, nə də nitqindən sonra alqışlamamasına çəkir və göstərir ki, Sərbəst insanlar ölkəsində natiqin kürsüyə çıxarkən və çıxışını bitirərkən alqışlanması yasaq imiş.

Nəticə olaraq Ə. Ağaoğlu hələ 1930-cu illərdə yeni cəmiyyətin demokratik yolla gedəcəyini yalnız öncədən söyləməmiş, həm də bu cəmiyyətin formalaşmasının prinsiplərini və yollarını müəyyən etmişdir.

QAYNAQLAR:

1. Ağaoğlu, Ə. (2001). *Sərbəst insanlar ölkəsində*. Bakı: Tutunəşr.
2. Ağaoğlu, Ə. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

3. Ağaoğlu, A. (2014). *Serbest insanlar ülküsü* (hazırlayan: Abdullah Akan). İstanbul: Gram Yayınları.
4. Əhmədov, B. (2011). *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi* [cild 3/1]. Bakı: Elm və təhsil.
5. Mirəhmədov, Ə. (2014). *Əhməd bəy Ağaoğlu*. Bakı: Ərgünəş.
6. Sultanlı, V. (1998). *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı*. Bakı: Şirvanneşr.

***The Relationship between the Individual and Society in
Ahmed Beg Aghaoglu's "In the Land of Free People"***

MADINA KARAHAN**

Summary

The article analyzes the work of an outstanding representative of Azerbaijani literature of emigration A. Aghaoghlu "In the Country of Free People". It has been shown that, although at the time of writing the work the historical conditions for the formation of such a society were lacking, the author not only saw its contours but even established the constitution of the society. The work provides theoretical and practical information about the principles of the new society and its individuals, democracy and freedom in society, respect for the law and etc. The author defends a multiparty system, freedom, rule of law, democratic thinking of the new society. There is no such a problem of the new society which the author did not touch in the work. The article also mentions the attitude of researchers to the work.

Keywords: *Aghaoglu, "In the Country of Free People", freedom, democracy, society*

***Взаимоотношения личности и общества в произведении А. Агаоглу
«В стране свободных людей»***

МЕДИНА КАРАХАН***

Резюме

В статье анализируется произведение выдающегося представителя азербайджанской литературы эмиграции А. Агаоглы "В стране свободных людей". Показано, что хотя во время написания произведения исторические условия для формирования такого общества отсутствовали, автор не только увидел его контуры, но даже установил конституцию этого общества. В произведении приводится теоретическая и практическая информация о принципах нового общества и его индивидов, демократии и свободы в обществе, соблюдения закона и пр. Автор защищает многопартийную систему, свободу, законность, демократическое мышление нового общества. В произведении нет такой проблемы нового общества, которой автор не коснулся. В статье также упоминается отношение исследователей к произведению.

Ключевые слова: *Агаоглы, «В стране свободных людей», свобода, демократия, общество.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.06.2024
Çapa qəbul tarixi: 07.09.2024
Çap olunma tarixi: 22.10.2024

** PhD in Philology; Khazar University, Dunya School; medina.karahan@gmail.com

*** Кандидат филологических наук; Хазарский университет школа Dunya; medina.karahan@gmail.com